

ЗАҢДЫЛЫҚ ҚАҒИДАСЫНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН МӘНІ

Бирманова А.И., ҚарУ мемлекет және құқық теориясы мен тарихы
кафедрасының PhD докторы, Қарағанды қаласы,
Қазақстан Республикасы

Рахымжанов Д.Б., ҚарУ мемлекет және құқық теориясы мен тарихы
кафедрасының магистранты, Қарағанды қаласы,
Қазақстан Республикасы

Зандылық құқықпен реттелген субъектілердің, қоғамдық өмірге қатысушылардың қарым-қатынастары жүйесінде көрініс табатын қажеттілік ретінде әрекет етеді. Зандылық режимі ұғымы қоғамдық қатынастардың заңдарға және басқа да заңға тәуелді актілерге сәйкестігінің белгілі бір жай-күйін білдіреді. Құқық қолдану, құқықтық реттеу қызметі зандылықтың ең жақын, тікелей себебі болып табылады.

Осы талаптардың бір бөлігі азаматтарға, ұйымдарға, екіншісі - мемлекеттік биліктің түрлі тармақтарына (заң шығарушы, атқарушы, сот) бағытталған.

Зандылықтың негізгі талаптары:

1. Құқықтың үстемдігі идеясын қоғам өмірінде, барлық мемлекет қоятын объективті талаптарды іске асыру. Зандылық тәртібінде қоғамдық қатынастарды реттеудегі негізгі рөл құқыққа беріледі. Ол жеке, идеологиялық, саяси және басқа да осыған ұқсас себептер емес, әлеуметтік реттеудің негізінде жатуы тиіс [1;22].

Құқықтық мемлекетте заңның жоғары заңдық күші бар. Ол қоғамдық қатынастардың басты, негізін қалаушы. Объективті жағдайларға байланысты құқықтық ықпал ету саласында болуға тиіс қатынастар, әдетте, заңмен реттеледі. Заңға тәуелді актілер жұмыс істейді, тек егер қандай да бір қарым-қатынас заң жүзінде реттелмеген жағдайда. Бұл ретте олар заңға қатаң сәйкестікте және заң негізінде шығарылуы тиіс. Зандылық мүдделердің заң шеңберінде толық көлемде қанағаттандырылуы тиіс деп болжайды. Және заң осындай мүмкіндіктерді береді. Мысалы, қылмыстық жазаны айқындау кезінде судьялар заңды басшылыққа ала отырып, қылмыстың ауырлығын, қылмыскердің жеке басын ескере отырып, осы жағдай үшін неғұрлым орынды жаза шарасын тағайындайды.

Зандылық оның демократиялық, адамгершілік сипатын, атап айтқанда, негізгі бастауларда қамтамасыз ететін белгілі бір қағидаттарға негізделуі тиіс:

1. Заңдардың барлық әрекет ету аумағында оларды түсіну және қолдану бірлігі (зандылық бірлігі). Қолданыстағы заңдар мен нормативтік актілердің әр түрлілігі кезінде барлық жергілікті ерекшеліктерде заңдылық бүкіл ел үшін бір болуы тиіс. Заңдарды түсіну және қолдану оның бүкіл аумағында бірдей болуы тиіс. Алайда, заңдылықтың бірлігі құқықтық актілерді қолданудағы, орындардың дербестігіне және бастамашылығына қысым жасауды білдірмейді. Заңдар олардың уақытша және кеңістіктік іс-әрекеті саласындағы барлық субъектілерге бірдей талаптар қояды. Заңдардың мәні мен нақты мазмұнын бірыңғай түсіну құзыретті органдар мен лауазымды тұлғалардың құқық қолдану қызметінің заңдылығын қамтамасыз етеді. Ол заңның нақты мәніне сәйкес келеді және оған енгізілген реттеушілік функцияларды жүзеге асырады.

2. Заңдылықтың жалпыға бірдей болуы, бұл қағида адамдардың шеңбері бойынша заңдылықтың әрекетін сипаттайды. Құқықтық нұсқамаларды жекелеген азаматтар мен олардың бірлестіктері, лауазымды адамдар, мемлекеттік органдар, саяси партиялар орындауға тиіс. Заңдылық субъектілері жеке азаматтар емес, тек билік органдары бола алады деген пікір айтылады, өйткені өз іс-әрекеттерімен бұл режимді бұзбайды. Шынында да, мемлекеттік органдардың, билік өкілеттілігі берілген лауазымды тұлғалардың заңсыз қызметі заңдылықтың негізін өзі бұзады, олардың салдары қоғам мен жеке тұлғалар үшін өте қауіпті. Заңдылық талаптарының көпшілігі мемлекетке және оның органдарына жүгіну кездейсоқ емес. Алайда, егер азаматтардың құқық бұзушылықтары жаппай сипатқа ие болса, егер қылмыстың өсуі байқалса, заңдылық режимі сөзсіз бұзылады. Сондықтан да азаматтарды заңдылық субъектілері қатарынан шығаруға негіз жоқ, әрине, оны қамтамасыз етудегі рөлі мемлекеттік органдардың осындай рөлімен салыстыруға болмайды.

3. Заңдылықтың орындылығы, яғни заңдылық рөлін бағалау өлшемі мемлекет пен қоғамның мақсаттарына қол жеткізуге қалай ықпал ететіні, ол әлеуметтік прогресс міндеттерін шешуді, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қаншалықты қамтамасыз ететіні болуы тиіс. Заңдылықтың орындылығы, ең алдымен, ұйымдасқан тәртіпті қамтамасыз ету құралы ретінде бостандықты, жауапкершілікті, әділдікті білдіруші құқықтың

құндылығынан туындайды. Дәл осы құқықта, заңда жоғары әлеуметтік мақсаттылық көрінеді. Бұл шығарылған нормативтік актінің орындылығы туралы айтуға мүмкіндік береді. Тек мақсатқа негізделген заңдылықтың саяси-құқықтық режимі ғана қоғамды жекелеген адамдардың кездейсоқ жағдайлардан, волонтаризмінен және субъективизмінен қорғай алады.

Құқықтық ұйғарымдар қағазда қалмау үшін (және одан да бұзылмау) іске асыруды қамтамасыз ететін ұйымдастырушылық, идеологиялық, саяси, заңдық шаралардың тиісті шарттары мен белгілі бір кешені, яғни заңдылық кепілдіктері қажет. Заңдылық кепілдіктері-объективті жағдайлар мен субъективті факторлар, сондай-ақ заңдылық режимін қамтамасыз ететін арнайы құралдар. Осы кепілдіктердің арасында заңдылық режимін қамтамасыз ететін жалпы шарттар мен арнайы құралдарды нақты ажырату қажет. Жалпы шарттар, яғни құқықтық реттеу жүзеге асырылатын қоғамдық өмірдің объективті (экономикалық, саяси және т. б.) жағдайлары. Бұл жағдайлар белгілі дәрежеде және заңдылықты нығайту жөніндегі арнайы құралдарды алдын ала анықтай отырып, құқықты іске асырудың, оның жұмыс істеуін жасайды.

Заңдылық жалпыға міндетті құқықтан айырмайды. Дәл осы сәтте ғылымда, заңдылықтың көптеген анықтамаларында айтарлықтай көрініс тапты. Бұл жағдайда заңдылық оны жүзеге асыру тұрғысынан алынған құқықты сипаттайды. Мұнда ең бастысы-заңдарды және оларға негізделген нормативтік актілерді мүлтіксіз жүзеге асыру талабы. Басқаша айтқанда, мұндай түсініктегі заңдылық қоғамдық қатынастар субъектілерінің мінез-құлқының құқықтық нормалардың нұсқамаларына сәйкестігін, яғни олардың барлық қатысушыларының нақты заңды мінез-құлқын қамтамасыз етуді талап етеді. Заңдылықтың бұл жағы құқықтың жалпыға міндетті ережелер жүйесі ретінде болу фактісінен туындайды. Осы тұрғыдан заңдылық туралы мемлекеттік-ұйымдастырылған қоғамның өмір сүру жағдайы ретінде айтуға болады.

Заңдылықтың қағидалары деп аталмыш құбылысты ішкі сияқты, сыртқы жағынан да сипаттайтын, бастапқы, негізін қалаушы бастаулар түсініледі. Қағидаларда заңдылықтың әлеуметтік және қызметтік міндеттері, оның қоғамдағы мәні, орны мен рөлі, басқа категориялармен (құқықпен, саясатпен, мәдениетпен) байланысы ашылады.

Зандылықтың негізгі қағидаларына мыналар жатады:

1. Жалпылық қағидасы. Бұл қағида жершілдікке, басқарушылыққа, аймақтық ықпалға тиімді қарсы әрекет етуге бағытталған. Зандылық, егер оны ең алдымен, заңдарды сақтау деп қарастырсақ, елдің бүкіл аумағында және барлығы үшін жалпы және бірдей болуы керек. Барлығында құқықтық нұсқамаларды сақтау міндеті тең болуы тиіс, тең жағдайларда барлығы тең құқықтарға ие болуға және артықшылықтарға ие болмауға тиіс, барлық құқықтар бірдей қорғалуға тиіс. Әйтпесе, әділдік идеясын, басқа субъектілер, соның ішінде билік өкілдері тарапынан теріс пайдаланушылықтан жеке адамның кепілдігін жүзеге асыру қажет. Сәйкесінше, зандылықтың жалпы түрде түсінілуін және сақталуын қадағалауды жүзеге асыруға арналған прокуратура орталық бағынышты және жергілікті билікке тәуелді емес. Зандылықтың талаптары бірдей.

Зандылықтың ортақтығы мәселесі аймақтық сепаратизмнің, қарсы тұрудың, дербестікті бір жақты түсінудің, орталыққа бағынбау ахуалының артуына байланысты өткірлене түсті. Осы жағымсыз үрдістерді жеңу үшін ортақ құқықтық кеңістікті, адам құқықтары мен бостандығын тең қорғауды, ҚР Конституциясын сақтауды, мемлекеттің тұтастығын қамтамасыз етуге қабілетті қуатты жалпы зандылық қажет.

Сонымен қатар зандылықтың жалпылығы құқық шығарушылық және құқық қолданушылық қызметте бюрократиялық орталықшылдыққа әкеп соқпауы керек. Бұл жерде субъектілер парасатты бастама көрсете және өз жағдайларының ерекшеліктерін ескере отырып, ҚР Конституциясын сақтау, азаматтардың құқықтарына, мемлекеттің мүдделеріне қысым көрсетпеу керектігі туралы сөз болып отыр. Мұндай шешім толығымен демократиялық және ақталған.

2. Зандылық пен сәйкестіктің қарама-қайшылығын болдырмау қағидасы. Заңдарды сақтау, орындау және қолдану барысында зандылықтың сәйкестікке ауыстыруды болдырмау өте маңызды. Сондықтан заңға жеке немесе қандай да бір басқа мүдделілік (идеологиялық, саяси, прагматикалық) тұрғысынан күман тудыру орынсыз. Заңның «дұрыс мағынасы», «ерекше жағдайлары», «жасырын өкілеттігі», «рухы мен дыбысы» тұрғысынан сияқты [2,12].

Егер заң ескіріп, заманнан қалыс қалса немесе сәтсіз, жетілмеген болса, оны айналып өтпей, бұзбай, өз білгенінше жасамай, белгіленген тәртіпте оны жойып, өзгертіп, түзету керек. Бұл жерде

заң ғылымының рөлі өте маңызды, ол осындай сәйкессіздіктерді, қайшылықтарды уақытында байқап, ресми органдарға негізделген ұсыныстар мен сипаттамаларды енгізуге арналған. Заңды жекелеген азамат немесе ұйым «түзете» алмайды. Мысалы, жазалаудың баламалы шараларын кесу, мерзімінен бұрын шартты босату, қылмыстық іс қозғау кезінде және т.б. Азаматтық құқықта субъектінің өз сәйкестігі тұрғысынан әрекет етудің сол не басқа нұсқасын таңдауды ұсынатын диспозитивтік нормалар аз емес. Бірақ бұл оның заңдылыққа қарама-қайшылығымен ешбір ұқсастығы жоқ «рұқсат етілген» сәйкестік.

3. Заңдылықты бұзғаны үшін жазалаудың бұлтартпастық қағидасы. Заңдарды, ендеше заңдылықты да сақтау жазалаудың қаталдығымен емес, оның бұлтартпастығымен қамтамасыз етілетіндігі бұрыннан белгілі. Соңғысы алғашқысына қарағанда анағұрлым маңызды. Заң қатал емес, нәтижелі болуы керек. «Әрекетіне қарай сауабы» сияқты ең зәрлі шараларды енгізуге болады, бірақ егер қылмыскерлер бостандықта жүрер болса, онда көрсетілген шаралардың тиімділігі мардымсыз болуы немесе мүлдем болмауы мүмкін. «Әлемді әлі ешкім түзетіп те, бір ғана жазалаумен қорқытып та көрген емес» (К. Маркс)[3,21].

Қазір біздің өмірімізде дәл осындай жағдайлар орын алуда. Ресейлік заңнамада кісі өлтіргені үшін және басқа да ауыр қылмыстар үшін өлім жазасы немесе өмір бойға бас бостандығынан айыру қарастырылған. Алайда қылмыстылық қысқармайды, керісінше артып келеді, соның ішінде кісі өлтіру саны ұлғайып келеді. Құқық бұзушылықтарды анықтау төмен. Егер әрбір әлеуетті қаскүнем өз әрекеті кез келген жағдайда жазалаусыз қалмайтынын, жазадан қашып құтылмайтынын анық түсінсе, елде заңдылық пен тәртіпті орнату анағұрлым тиімді болар еді.

Міне сондықтан Цицерон былай дейді: «Қылмысты ең зор мадақтау жазасыздық болып табылады». Құқықтық мемлекетті құрудың міндетті шарттарының бірі міне осындай. Заңды қатаң сақтау пайдалы және сәйкестік. Ежелгі римдіктердің өздері : «Заңға бағынған ешкімге зиянын тигізбейді»; «Заңдының бәрі әділ» деген[4;113]. Өткен күннің екінші бір ойшылы Ш.Л. Монтескье өзінің танымал «Заңдар рухы туралы» еңбегінде былай деп жазады: «Кез келген бұзақылықтың себептеріне үңіліп қараңыз, сіз оның жазасыздықтан пайда болатындығын көресіз». Заңдылық пен тәртіпті

талапшылдық пен өндірушілік сияқты ештеңе күшейте алмайды[5;119].

Ақиқат, тіпті қоғамдық пікір де қылмыстылықтың басты себебі біздің заңдардың жұмсақтығында (либералдығы) болып табылады деген көзқарасты ұстанады. Оларды қатаңдатса болды, зұлымдық жойылады. Ресейдің және басқа да елдердің 80 %-дан артық халқы өлім жазасын қалдыруды қолдайды. Кейбір мұсылман мемлекеттерінде қазірге дейін қол, аяқ, бас кесу сияқты жазалау түрлері қолданылады. Бірақ қылмыс онда сақталуда. Ендеше, ол қатаңдыққа емес, басқа шараға байланысты. Осы басқа шаралардың қатарына, атап айтқанда, кез келген құқыққа қарсы әрекет үшін жауапкершіліктің бұлтартпастығы жатады.

4. Заңның жоғарылығы қағидасы. Кез келген демократиялық құқықтық мемлекеттің маңызды белгісі заңның заңға негізделген, яғни заңға қатысты бағынышты сипаттағы барлық басқа нормативтік құқықтық актілерге қарағанда сөзсіз басымдығы болып табылады. Ешкімге заңнан жоғары болу, оның әсерінен қашып құтылу құқығы берілмеген.

Заңдылықтың мақсаттылығы –қоғамның мақсаттары мен міндеттеріне сай келетін, өзі ең қолайлы әрі қатал түрде заң аясынан шықпайтын құқықтық әрекеттер нұсқасын тандап алудың қажеттілігі. Заңдылықтың іске асатындығы - барлық қызметтердің түрлерінде құқықтық нормалардың орындалуына шын мәнісінде жету және қандай да болсын құқық бұзушылық үшін жауапкершіліктен босатылмайтындығы.

5. Заңдылықтың басым бағыты ретіндегі адамның құқықтары мен бостандығын қорғау қағидасы. Аталмыш қағида заңдылық мазмұнындағы, мемлекеттік аппарат, оның барлық органдары мен лауазымдық тұлғаларының қызметіндегі бастысы – бұл азаматтардың құқықтарын құрметтеу және жан-жақты қорғау, осы құқықтардың бұзылуымен күресу. ҚР Конституциясында былай делінген: «Адам, оның құқықтары мен бостандығы басты құндылық болып табылады. Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандығын мойындау, сақтау және қорғау – мемлекеттің міндеті».18 бапта: «Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары тікелей қолданыста болып табылады. Олар заңдардың мағынасын, мазмұны мен қолданысын, заңнамалық және атқарушылық биліктің, жергілікті өзін-өзі басқарудың қызметін анықтайды және әділеттікпен қамтамасыз етіледі» деп атап көрсетілген [6].

6. Заңдылық пен мәдениеттіліктің өзара байланыс қағидасы. Аталмыш қағиданың мәні заңдылық қоғамның, оның азаматтарының жалпы, саяси және құқықтық мәдениетінің айна қатесіз көрінісі екендігіне келіп саяды. Заңдарды құрметтемеу, оларды бұзу, құқықтық елемеушілік – бұл мемлекеттің мәдениетсіздігінің, мешеулігі мен дүмбілездігінің ең жаман көрінісі.

Сондықтан заңдылықты нығайту халықтың және жекелеген тұлғаның мәдени деңгейін көтерудің, олардың құқықтық санасын қалыптастырудың маңызды құралы болып табылады. Және керісінше, қоғамның, барлық азаматтардың мәдениетін арттыру заңдылықтың жағдайына ықпал етеді, индивидті заңдарды және оларға негізделген заңдық актілерді сақтау рухында тәрбиелеуге көмектеседі. Мәдениет жоғары, ол анағұрлым дамыған болған сайын заңдылық та соғұрлым берік, тұрақты болады, қоғамдағы тәртіп те жоғары болады.

Әдебиеттер тізімі:

1 Байтин М.И. Законность и правопорядок в условиях формирования правового государства // Становление правового порядка в России: реальность и перспективы. Социально-правовые проблемы. – Саратов: Саратовский гос. ун-т, 1995. –С. 17-25.

2 Табанов С., Ертуғанов Қ. Заңдылықты жетілдіру – тәуелсіздіктің берікіргетасы // Ақиқат. – 2002. – №2. – Б.12-15.

3 Малый Д.А. Законность как конституционный принцип //Международный научный журнал «Символ науки». – 2015. –№6. – С.21-26.

4 Цатурян Т.В. Общеправовой принцип законности: понятие и сущность //Экономико-юридический журнал. – 2014. – №2. – С.113-117.

5 Комарова В.В. Конституционная законность в реализации принципа разделения властей на примере Российской Федерации. Учебное пособие. - М.: Проспект, 2014. – 200 с.

6 Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30 тамыз 1995ж. (өзгертулер мен толықтырулармен 23.03.2019ж.)
http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_